

А.Ч. АБАЗОВ,

афилологиа тѣаарадыррақәа ркандидат

**АДЕКАБРИСТ В. П. РОМАНОВ ИДЫРЫМ ИНАПЫЛАҘЫРА
«АБАЗА БЫЗШӘА АЖӘАР» ИАЗКНЫ**

Ишәыдаагало астатиа адекабрист В. П. Романов идырым инапылаҘыра «Абаза бызшәа ажәар» аҗцаара иазкуп.

1827 шықәсазы В. П. Романов иеиқәиршәаз «Абаза бызшәа ажәар», иахьа уажәраанза уаҘы илаҗш ахьмырсзакәа, игәыгәҗажьны иказ анапылаҘыра, раҗхьазакәны ахәшьара аҗоуп. АстатиаҘы иазааҗылоуп аҗшаах аҗсуа-адыга бызшәақәа ргәыҗқәа рзы иааннакыло ароли аҗаки. Астатиа ахықәкы хаданы икоуп XIX ашәышықәсазы иаҗцаз, идырым ажәар кавказтҗааҘцәа разхьарҗшра.

2000 шықәса алагамҗазы, Арра-мшынтә флот Урыстәылатәи ахәынҗқарратә архив ақ. Санкт-Петербург аҗны аус шаауаз Ҙығхарала 75 даҗья иказ напылаҘырак «Абаза бызшәа ажәар» хәа захьзыз хҗыхьашәеит. Ари афлот алеитенант Владимир Романов аҗыҗынтәи ауаа дрыҘцәажәаны иеизигаз аматериал ауп. Наҗ-наҗтәи хәҗшаарақәа ирылҗшәахеит автор дызустаз, ихаҗара ашьақәыргыларә – уи Владимир Павел-иҗа Романов (12.07.1796 – 11.10.1864 шш.) иакәын. Иара 1826 шықәса алагамҗазы иус збаны шьауҗа хәсабла Кавказ иказ аррамаҗурахь ддәықәҗан. Абасала, Амшын Еиқәа афлот аҘы аррамаҗура дахьсуан. Аҗхын 1827 шықәсазы афлыка «Диана» ала аҗсуа гаҘақәа рҘы аҗшыхәрақәа раан, аеакала иаххәозар, дызҗаз афлыка аҗбатәара хәа иандыргылоз аамҗақәа ирықәыршәаны, Сухум-Калеи Редут-Калеи рыҗшахәақәа рҗны Романов иеиқәиршәеит «Абаза бызшәа ажәар».

Ажәар аиқәыршәаҘ иусумҗа ригәеит Амшын Еиқәа афлот аиҳабыра. Урт инапылаҘыра Санкт-Петербургка идықәыртҗеит (РГА ВМФ фонд. 162, опись 1, дело 27, лист 1 – 39 б.). АнапылаҘыра аҘбатәи аекземплиар хара ишеилахкааз, ишышьақәхаргылаз ала, Қырттәылатәи Амшынтә амилаҗтә библиотека афонд иатцанакуа, лассы-лассы иуҗыхьамшәо ашәкәқәеи анапылаҘырақәеи рыкәшаҘы иҗәахуп. Агәаҗаратә (контрольный) титул аҘы, аекслибрис қәыҘраҗны иануп: «Севастопольтә афицартә библиотека». Атитултә цәаҘы иарбоуп: 1. «Апроф. И. М. Саркисов-Серазини ибиблиотека аҗнытә» хәа. Ихьааугартә икоуп, аррамаҗура аиҳабыра, В.П. Романов ижәар ианаамҗаз иахәҗаз ахшыҘзышьҗра ахьарымҗаз, убри аҗнытә, уи архив аҗны иахьанзагьы игәаханы иахьыказ. Убри аганахьала, иаха акырза ирықәҘеит егырт афицарцәа, Нхыҗ-кавказтәи ажәларқәа рбызшәақәеи, рҗасқәеи, рқьабзқәеи ирызҘлымхаз. Даагозар, Л. Лиулие, 1846 шықәсазы Одесса «Аурыс-адыгатә жәар» аҗыҗра илшеит, уи акыр аамҗа аҗыҗантәи ауааи дарей реилибакаараҘы аррамаҗзуҘцәа аҗхыраара ду рнаҗон.

Кавказ иҗаз, ацара ду змаз аурыс фицарцәа ржәартә усура, Урыстәылатәи Аццараадыррақәа Ракадемиа Аҗадахьтәи Кавказ аццаразы ишьақәнаргылоз апрограма ду зеиҗьатам ала иакәшәон.

Академиа алахәылацәа Нхытц-кавказтәи ажәларқәа рбызшәақәа җазышәарыла иахьтыртцаауаз адагьы, зхатәгәаҗхарала аруаа иреиуаз аццара знапы алазкуаз зегьы аусура ргәы азыхәо иканатон. Уи җартцабыргыра аует, раҗхьазатәи аҗабарда царауаа Ш. Б. Ногмов XIX ашәышықәса актәи азбжазы, уи абызшәала раҗхьатәи аграмматикей ажәари зәыз, урт ркнытә шаҗа ацхыраарей ахатцгыларей иаухьаз, аҗырҗштәы ала.

Җәарада, В. П. Романов ижәар аурыс царауаа рнапәҗы иҗалазтгьы, уи хырә азырурымызт. Аха уи ус еипҗш иалахьынцамхейт: 200 шықәса рышьтахь ауп җара ианаадыр ас еипҗш иҗаз аусумта шаҗтаз. Ус шакәугьы, җара агәра хгоит ари аусумта иахьагьы ацакы шацәымзыц. Избанзар, XIX ашәышықәса алагамтаз абазей аҗсуей абызшәақәа ирызкны иҗамоу адыррақәа даара имацуп.

Җаиасып иаҗҗшааз анапылаҗыра ахцәажәарахь. Аусумта җыҗҗарыла 75 даҗба иҗоуп. Ажәар аҗраан В. Романов абазей аҗсуа жәақәа ранцараҗы ихы иаирхәейт аурыс алфавит. Автор цьаргьы иаимырбейт ицхраауаз аинформатор (ма аинформаторцәа) ихьз (рыхьзқәа). Җәарада, иара ахата аамта кьаҗк иалагзаны изцомызт ас еипҗш иуадаҗыз абызшәақәа. Уи азы абызшәа здыруаз ицирхыраауан. Иҗалап урт рхатәы бызшәа адагьы аурыс бызшәагьы (мацк иадамхаргьы) рдыруазтгьы. Ирхәоз ажәақәа ишиаҗауаз (на слух) ианитон. Убри аҗкнытә, насгьы абазей аҗсуей бызшәақәа ибейоу афонетикатә система ахьрымоу иахькьаны, ажәақәа реиҗарак аурыс нбанқәа рыла изаарҗшуамызт. Уи азы акәхап автор хыҗхьазарала аицакрақәа дзырцәымцейт.

Ихатәаам лкаа мацк җацо, даҗазныкгьы иазгәахтап – аҗсуа-адыга бызшәақәа рытцааҗцәа рзы ари иеипҗшу ахытцхыртақәа аҗыратәи акультуратәи баҗақәей рахь аинтерес шҗараркуа, ишдыртбаауа. Уи, хымҗада, иацхрааует алингвистикатә хәыцра – алагамта инаркны иахьанза иаку сахьаны изнысыз аеволиуци аарҗшра.

«Абаза бызшәа ажәар» аҗкны иаагоуп:

«А» ала иалаго – 4 ажәак («Авось» Идорвада [Издыруада]² ажәа аҗкынтә «Аршин» («Аршунк» – [Аршьынк] аҗкнынза).

«Б» ала иалаго – 95 ажәа («Баба» Пхусь [Аҗхәыс] аҗкынтә «Весло» Азва – [Ажәа] аҗкнынза).

«В» ала иалаго – 157 ажәа «Варить» Изву [Ижәу] аҗкынтә «Весло» Азва – [Ажәа] аҗкнынза).

«Г» ала иалаго – 70 ажәа («Гавань» Алимань аҗкынтә «Год» Суксукь – [Сықәсык] аҗкнынза).

«Д» ала иалаго – 81 ажәа («Да» Ай [Ааи] аҗкынтә «Брат отца или матери» Саньсше – [Саншьа] аҗкнынза).

- «Е» ала иалаго – 12 ажэа («Его» Еретуп [Иара итэуп] ақынтэ «Единогласно» Ака абжла аќнынза).
- «Ж» ала иалаго – 35 ажэа («Жабры» Апсадз алымха [Апъсыз алымха] ақынтэ «Журить» Игучегоить – [Игэы цэйќоит ?] аќнынза).
- «З» ала иалаго – 108 ажэа («За» «позади» Аштахсь [Ашьтахь] ақынтэ «зуб» Амшаисоить [?] аќнынза).
- «И» ала иалаго – 25 ажэа («Игла» Агурудо [Агэыр ду] ақынтэ «Испугать ветрь» Шита вахаква аќнынза).
- «К» ала иалаго – 11 ажэа («Кадка» ? Янба ақынтэ «К чему?» Избанъ – [Избан] аќнынза);
- «Л» ала иалаго – 47 ажэа («Ладонь» Акарь гуць [Ан(?)аргэц] ақынтэ «Лягушка» Адагъ – [Адабъ] аќнынза).
- «М» ала иалаго – 72 ажэа («Мало» Иматупь [Имацуп] ақынтэ «Мешочек» Атшака [?] аќнынза).
- «Н» ала иалаго – 161 ажэа («Набить» Ипараца [?] ақынтэ «Нюхать» Апнцвала вахоо – [Апъынцала...] аќнынза).
- «О» ала иалаго – 84 ажэа («Оба» Уудже [Уыцъа] ақынтэ «Один» Ака – [Ака] аќнынза);
- «П» ала иалаго – 216 ажэа («Подать» Дахасумь [?] ақынтэ «Пешком» Шипала – [Шъапыла] аќнынза).
- «Р» ала иалаго – 78 ажэа («Работа» Аусь ура [Аусура] ақынтэ «Рядом» Икарина – [?] аќнынза).
- «С» ала иалаго – 157 ажэа («Сабля» Ахва [Ахэа] ақынтэ «Сюда смотри» Арех упшаа – [Арахь уаапъшы] аќнынза).
- «Т» ала иалаго – 76 ажэа («Табакерка» Анериз [?] ақынтэ «Тянуть» Ваха [Уаха] аќнынза).
- «У» ала иалаго – 60 ажэа («Убийство» Иршара [Иршьара // ашьра ?] ақынтэ «Ушко в игле» Агурь аць акулхухра – [Агэыр аца акылхэыхэра] аќнынза).
- «Ф» ала иалаго – Ѡ-ажэак («Фарватер» Абогазь [Абабъаза] ақынтэ «Фуфайка» Айлекъ – [Аилакъ] аќнынза).
- «Х» ала иалаго – 21 ажэа («Харкать» Ажицара [Афьцра] ақынтэ «Хулить» Абасм [?] аќнынза).
- «Ц» ала иалаго – 16 ажэа «Царапать» Обыгчить [Абыбъцра] ақынтэ «Цена» Ахъ – [Ахэ] аќнынза).
- «Ч» ала иалаго – 38 ажэа («Чадно» Апаитупь [?] ақынтэ «Чистить рыбу» Ашидзь ирицква [Апъсыз арыцкъара] аќнынза).
- «Ш» ала иалаго 23 ажэа («Шагать» Анцквара [Анаскъара] ақынтэ «Шутить» Амшкара [Амшгара] аќнынза).
- «Щ» ала иалаго – ф-ажъак («Щека» Адзага [Азбъы] ақынтэ «Щипать» Ихурь куку [Ихэы ркэыкэыра] аќнынза).
- «Э» ала иалаго – ажэак («Это» Ары [Ари]).
- «Ю» ала иалаго Ѡ-ажэак («Югу» Ныимеиться ақынтэ «Юность» Апшхира – [?] аќнынза).

«Я» ала иалаго 12 ажэа (ахызыцынхэра «Я» «Сара» акнытэ Сара [Сара] акнытэ «Ящик» Асунукорь – [Ашэындыкэыр] акнынза).

«Апъшы» хэа автор хызыс изиҥаз ахэҥаҥы иаагоуп:

«А» ала иалаго ажэак («Аппетит» Акайсрара сыгупхой – [? сгэапъхой]).

«Б» ала иалаго ажэак («Боязнь» Асвара [Ашэара]).

«М» ала иалаго Ѡ-ажэак («Махать от себя» Икюнапала – [Июнапала] и «Махать к себе» Унапа пакъ икю [?]).

Иара убас, «Ажэар» аҥы иарбоуп ажэеицааирақэеи асинонимтэ риадқэеи.

Ажэар анцэамҥаҥы иаагоу «Аиҥцаажэага» аҥы 98ажэа арбоуп.

Апъсуа пъхызара шыақэгылоуп абарт реипъш икоу ахыпъхызара хызықэа рыла:

1 Ака [Ака] акынтэ 31 Ввё - вжей- за – [Ѡажэи жэеиза] акнынза.

31; 40 Гуигоза (ахыпъхызара 32 арбоуп ацыхэтэаны).

41 Унейзей асса; (апъсышэала ахыпъхызара 50 арбазам) (Азгэаҥа – А.А.).

51 Угозей зеза; 60 Хингоза [ХынѠажэа].

61 Хигозей ака [ХанѠажэи ака] 70 Хингозей зоба [ХанѠажэижэаба].

71 Хингозей зеза [ХанѠажэи жэеиза]; 80 Пшингоза [ПъшыынѠажэижэаба] 71;80

81 Пшингозей ака – ПъшыынѠажэи ака ;90 Пшингозей зоба [ПъшыынѠажэи жэаба].

100 Шкии [Шэкы]; 102 (ахыпъхызара 102 Ѡынтэ иарбоуп: 102 -сь срака и 102 -сь сруба. [Азгэаҥа – А.А.).

102; 110 Съ срозоба

110; 120 Съ сровъзва

130 Съ срозвей зоба ; 140 Съ еиҥ.– уновва

140; 150 Съ еиҥ.– уновзваизоба [ѠнѠажэи жэаба]

150; 160 Съ еиҥ.– хиновза [хынѠажэа].

160; 170 Съ еиҥ.– хиновзай – зоба. [ХынѠажэи жэаба].

Алитература:

Движение декабристов. Именной указатель к документам фондов и коллекции ЦГВИА СССР. 3. Выпуск. О – Я. Под ред. И.Г. Тишина, отв. ред. Л.П. Петровский. – М.: ГАУ при Совете Министров СССР, 1975. – Ад. 569-570, 758.

**Акыпъхь иаздырхиеит
У. Ш. Аҥзба, Л. Х. Саманба.**

АҢСНЫ
АШӨКӨЫОЦӨА
РЕИДГЫЛА ИҢНАЖЬУА

АЛАШАРА

АЛИТЕРАТУРА-
САХЬАРКЫРАТӨ
АУААЖӘЛАРРА-
ПОЛИТИКАТӨ
ЖУРНАЛ

5

Итытцуеит 1955 ш. раахыс

АРЕДАҚТОР ХАДА

Анатоли Лагәлаа

АРЕДКОЛЛЕГИА:

Витали Амаршьан

(аредақтор хада ихатыңуаф)

Вахтанг Аңхазоу

Инна Аҳашба

Даур Наңкьебия

Зураб Цьапуа

Гунда Сақанияаңхә

Дмитри Габелиа

Альбина Анқәабңхә

(аңакзыңхықәу амазаныкәгаф)

АУААЖӘЛАРРАТӨ ХЕИЛАК:

Цьума Ахәба

Шьалодиа Аңынцьал

Геннади Аламиа

Алина Ажьыпңхә

Платон Бебия

Алықьса Гогәуа

Гьаргь Гублиа

Владимир Занңариа

Виачеслав Бигәаа

Гәында Кәытңниаңхә

Валентин Кәағәаниа

Руслан Қапба

Нугзар Логәуа

Анзор Мықәба

Мушьни Миқаиа

Заира Тҳаитцыкәпңхә

Никәала Хашыг

Терент Цаниа

Алхас Чхамалиа